

Comunitats d'enclavament lingüístic: introducció i il·lustracions

JOAN A. ARGENTER

Universitat Autònoma de Barcelona i Institut d'Estudis Catalans

INTRODUCCIÓ*

Hom sol caracteritzar el procés d'internacionalització de la vida moderna en termes econòmics, polítics, socials, demogràfics, tecnològics, comunicatius i, eventualment, culturals. És a dir, atenent a fets com els següents:

1. la dinàmica de l'intercanvi econòmic i la progressiva interdependència dels sistemes econòmics i financers, això és, a la creació d'una economia mundial en un mercat global;

2. la creació d'estructures supranacionals que afavoreixen el lliure flux de béns, capitals i persones, i tendeixen vers la creació de nous espais polítics compartits;

3. els moviments migratoris en totes direccions, especialment, però no únicament, Sud-Nord, causats per la dinàmica dels mercats laborals i el creixement desigual, però també per un increment abans inconegut del turisme i de les possibilitats de desplaçament a llarga distància —deixant de banda, ara, altres causes més traumàtiques de desplaçaments poblacionals, com és el cas dels refugiats o de poblacions deportades;

4. la xarxa infraestructural de comunicacions vials per terra, mar i aire, i la xarxa virtual d'intercomunicació immediata, en temps real, entre punts geogràficament molt distants i entre agents de pertinences i identitats molt distintes;

* Aquest treball s'emmarca dins el projecte de recerca finançat pel Ministeri de Ciència i Innovació i pels Fons Europeus per al Desenvolupament Regional, ref. FFI2009-14449-C02-01, i també per l'Institut d'Estudis Catalans, ref. 2PTR: PP2008-S0401.

5. una progressiva uniformització cultural, a través de la difusió i penetració de la cultura de masses anglosaxona, especialment nord-americana, mitjançant la producció i distribució de productes relacionats amb el cinema, la música, el joc, l'esport, la gastronomia;

6. la difusió i compartició d'ideologies, mitjançant la convergència de gent diversa en causes globals comunes i en accions reivindicatives planificades a gran escala;

7. la difusió d'una «llengua global» i altres llengües de comunicació a l'interior de grans regions o àrees del planeta.

Si calgués resumir en un mot tots aquests processos i llur base infraestructural, hom podria parlar de la interconnexió que caracteritza el món actual, de la caiguda relativa de barreres de caràcter nacional en els diversos àmbits de l'activitat humana i de la permeabilitat de les societats, siguin les que coneixem com a *societats complexes* siguin les que anomenem *societats tradicionals*. Si un efecte de la mundialització en l'àmbit socioeconòmic és la deslocalització de les empreses, un efecte complementari és la desterritorialització de les cultures. Malauradament, d'altra banda, emergeixen amb força altres característiques com a conseqüència d'aquest procés global, entre les quals, la mercantilització de llengües, cultures i identitats, i, com més va més, una subordinació inèdita en el seu abast del poder polític al poder econòmic i financer, de la societat a la lògica del mercat mundial.

Aparentment, aquest procés hauria de tendir a la simplificació d'un món compartimentat múltiplesment en estats-nació. Tanmateix, en els darrers temps, aquesta compartimentació s'ha incrementat paradoxalment a Europa —paradoxalment, per tal com es tracta d'un dels espais d'integració pioners del planeta i on aquesta integració és relativament més avançada—¹ i també als antics territoris de l'URSS, tant europeus com asiàtics. Altrament, hom ha qualificat aquesta època no pas per la seva simplicitat i unitat, sinó per la seva complexitat i diversitat. La dialèctica de la convergència ha fet emergir amb força la dialèctica de la divergència; la unificació política i econòmica i l'homogeneïtzació cultural de masses tenen com a contrapartida el reviscolament de la diversitat cultural i la transformació i la complexificació de les identitats. L'embat de l'anglès en l'àmbit global ha fet emergir la preocupació pel manteniment de la diversitat lingüística, i hom hi esmerça esforços sigui amb un interès documental sigui amb un interès per la revitalització lingüística.

Així, en un àmbit, diguem-ne, organitzatiu, la diversitat ja no és tan percebuda —amb totes les reserves de fet i de dret que perduren ací i allà— com una trava al

1. Malgrat les incerteses que, en el moment de lliurar aquest text a impremta, planen sobre el projecte europeu per causa de la crisi econòmica, de la lògica dels mercats i de polítiques nacionals interessades.

progrés i a la unitat política —al reconeixement dels drets polítics i socials, s'hi afegeixen els drets culturals— i de mercat —hi ha empreses que n'han sabut treure partit. A un nivell més profund de desenvolupament humà, la diversitat és vista com un recurs adaptatiu, com una font de coneixement i com una vacuna contra la imposició d'un pensament únic i d'una sola manera d'entendre els problemes del món i les solucions a l'abast. I també com la manifestació calidoscòpica de la capacitat creativa dels éssers humans. Quant a la disciplina lingüística, la tensió entre la universalitat i la diversitat del llenguatge sempre hi ha estat present, i qualsevol aproximació a un coneixement científic significatiu ha de donar compte de tots dos aspectes, amb el benentès que l'aprofundiment en la unitat última de la facultat humana del llenguatge i de la seva base neurobiològica no explica, ara com ara, els límits de la seva diversitat ni la coevolució de llenguatge, cultura i cognició.

Bé es pot dir que més val tard que mai, però la presa de consciència i la valoració d'aquesta diversitat —com s'esdevé en el camp de la biodiversitat i en els problemes assenyalats per l'ecologisme— i, encara, el reconeixement de dret arriben quan una bona part d'aquesta diversitat ja és a les acaballes del seu recorregut o s'ha esvaït per sempre.

Reprement el fil de l'argument, aquest estat de coses dibuixa un encara no ben definit ordre polític postnacional, per bé que les velles estructures estatals encara es resisteixin a cedir llur poder, competències i protagonisme. Quant a l'origen del procés, lluny d'emergir d'un moment històric estrictament recent, des d'una perspectiva històrica, cal cercar-ne les arrels en el desplaçament progressiu de la «civilització» seguint un eix orientat vers ponent, de les velles civilitzacions de l'Orient Mitjà a l'emergència d'una «civilització mediterrània» i al posterior desplaçament del centre polític de la Mediterrània envers l'oceà Atlàntic (Barraclough, 1966), a partir dels processos de romanització, primer, i sobretot de «descobriments» i colonització d'Amèrica, i d'expansió imperial i comercial a l'albada del desenvolupament capitalista de matriu europea (Wallerstein, 1974 i 1980).² Però mai com avui aquest procés no havia rebut una embranzida tan forta ni mai no s'havien accelerat tant els canvis i els ritmes temporals.

Evidentment, entre la descoberta d'Amèrica i l'actual mundialització, el món ha assistit a altres processos històrics, entre els quals l'emergència i la consolidació de formes d'organització política complexes: els estats-nació a què ens hem referit més amunt. No hem d'entrar, ara, en el detall d'aquest procés prou conegut i, com hem dit, encara vigent; però cal esmentar-lo per seguir el curs de l'argument.

2. L'emergència de la Xina com a potència mundial en l'ordre econòmic augura una imminent influència en l'ordre polític i cultural. Així mateix, els altres «països emergents», l'Índia, Rússia, el Brasil, sembla que tornen a tancar el cercle si en considerem les respectives posicions geoestratègiques.

A efectes de la vida quotidiana, doncs, sembla que hagi perdut vigència l’afirmació d’Edward Sapir (1921, p. 151) relativa al sentiment de localitat tan arrelat en l’home —«en condicions primitives, la tendència al localisme és molt forta»— i que, per contra, s’ha envigorit la tendència a la uniformització, notada ja al seu temps —«en condicions culturals com les que prevalen avui, condicions que combaten el localisme com més va més».³ Tot això, evidentment, té conseqüències en el discurs acadèmic sobre el llenguatge com a fet social, en la manera com ens representem les nocions mateixes de comunitat, context i identitat cultural. Precisament aquelles qüestions que la lingüística ha assumit —i, doncs, ha exclòs d’estudi, amb les conseqüències que això ha implicat per a la noció lingüística de la llengua—, les quals, en canvi, han esdevingut el problema a considerar des del punt de vista de l’estudi del llenguatge com a fet social i, específicament, des de la perspectiva d’una aproximació ecològica i etnogràfica (Argenter, 2011).

ELS ENCLAVAMENTS LINGÜÍSTICS

És en aquest context sociohistòric i en aquesta cruïlla interdisciplinària que volem interrogar-nos sobre el sentit que tenen avui unes realitats socials, humanes, que han restat excloses al llarg d’aquests processos històrics, que n’han restat al marge i han sobreviscut «residualment», tot i trobant-se, sovint, en el cor dels processos, en països que, tanmateix, han participat com a actors de la història, actors que n’han estat capdavanters. No es tracta pas, doncs, de «pobles —o nacions— sense història», sinó d’«històries sense (estat-)nació». Aquesta descripció sumària podria ésser excessivament inclusiva i tot seguit la limitarem. Hom s’ha referit als «marges de les comunitats lingüístiques» (Dorian, 1982) significat aquells parlants que, com a conseqüència de processos de substitució lingüística avançats, viuen immersos en la fase final d’un més o menys prolongat «esllangiment lingüístic irreversible» en «comunitats terminals» (Dorian, 1981). Hom s’ha referit, també, a les llengües amenaçades que viuen als marges de les nacions-estat, adés a llur redós adés sense sostre ni recer (Argenter i Brown, 2004). Aplicant una perspectiva escalar, aquí ens centrarem en unes realitats geogràficament, políticament i socialment marginals: les comunitats d’enclavaments lingüístics com a comunitats diferenciades. Llur singularitat i llur escala reduïda les fan particularment aptes per a la recerca etnogràfica de la interacció entre el cúmul de factors d’ordre divers que s’hi donen.

Des del punt de vista de l’estudi etnogràfic, els enclavaments lingüístics se’ns apareixen com a espais de recerca objectivament definits (Dorian, 1986). El terme

3. La traducció de les fonts angleses és de l’autor.

enclavaments lingüístics (*Sprachinseln* en alemany) suggereix un isolament geogràfic;⁴ lingüísticament una zona estrictament limitada on una comunitat de llengua *x* està envoltada per una comunitat lingüística *y*. En estudiar una comunitat d'enclavament, tanmateix, tan pertinent és l'anàlisi de l'«illa» en ella mateixa com la del seu entorn, l'origen de la seva gent com el d'eventuals nousvinguts o el dels visitants, la dinàmica lingüística i sociolingüística interna com la influència —o manca d'influència— de l'exterior immediat: el «contacte entre llengües veïnes» també es dona en aquest cas, per bé que els límits de la «permeabilitat» de les comunitats al manlleu són variables.⁵ De vegades, els enclavaments han estat vistos com el paradigma de «comunitat local», també com a «comunitats residuals» o «periclitades», vestigis de la història, talment runes o troballes arqueològiques. De fet, moltes d'elles perviuen o han perviscut fins fa poc sota un règim d'economia de subsistència, dedicades a activitats tradicionals, com l'agricultura, la pesca, l'artesanía, que els garantia l'autoconsum o un intercanvi mínim. Avui, n'hi ha que han esdevingut centres d'atracció turística, de comerç o d'activitats econòmiques fraudulentess, com el tràfic de contraban o els paradisos fiscals. En molts casos, doncs, assistim a una vertadera transformació d'aquestes comunitats locals (Silverstein, 1998) i a la seva inserció dins l'ordre econòmic global. Així, doncs, de la dialèctica històrica entre el món exterior i el món interior s'insereixen ja en la dialèctica entre el global i el local, per bé que en unes condicions d'existència precàries i sempre mediatitzades.

Ben entès, ens interessen, aquí, els enclavaments lingüístics, és a dir, aquells que ho són en funció de la llengua o almenys també en funció de la llengua. La noció d'*enclavament* és més àmplia, i la primera que ens ve al cap és la dels enclavaments —o «exclavaments»— polítics i administratius, és a dir, «una part del territori d'un estat inclosa dins el territori d'un altre estat» (Vinokurov, 2007, p. 1). Aquests enclavaments poden estudiar-se des d'una perspectiva política, administrativa o econòmica. Vinokurov (2007, p. 3) esmenta dues raons de pes per a estudiar els enclavaments: «per mor dels habitants mateixos dels enclavaments i per mor de les relacions entre l'estat de la “mare pàtria” i l'estat que els enclou».

4. No s'ha de confondre la noció que ens ocupa amb la d'*illot lingüístic*, que podria donar a entendre també el terme alemany. Un «illot lingüístic» ens remet a un isolament tipològic —no geogràfic—, és a dir, a una llengua sense relacions genètiques conegudes del cert, com podria ésser el cas de l'èuscar.

5. Així, entre les comunitats *amish* —escissió anabaptista d'origen predominantment suís a finals del segle XVII i emigrades als EUA al llarg dels segles XIX i XX—, n'hi ha que han preservat el sistema de vida tradicional, els costums, la religió i la llengua —anomenada *alemany de Pensilvània*— i es mantenen segregades de la societat americana. Altres comunitats, en canvi, són més permeables a la vida moderna que els envolta o hi estan relativament més integrades i també són més permeables a l'anglès (Huffines, 1989). Un cas habitual d'impermeabilitat és el de les llengües litúrgiques, com el *ge'ez* dels cristians etiòps o el copte, una llengua egípcia que avui es manté com a llengua litúrgica dels cristians coptes.

Indirectament, aquest segon argument ens posa sobre la pista del caràcter tot sovint perifèric de les comunitats i, encara més, de llur caràcter bipolar, doblement perifèric: en relació amb el centre polític i la societat nacional de referència —és a dir, amb l'estat i la societat dominant que els inclou— i en relació amb la «mare pàtria», el centre lingüístic i eventualment cultural (Argenter, 1998 i 2008). Vinokurov dona la xifra de 3.000.000 d'habitants al món que viuen en enclavaments o exclavaments (segons la seva terminologia), amb el benentès que es tracta sempre d'enclavaments territorials polítics, és a dir, de discontinuïtats territorials «nacionals». Aquests territoris «isolats» —«isolats», ben entès, de la «mare pàtria»— poden ésser o no enclavaments lingüístics. Desconeixem quants d'aquells habitants són membres de comunitats lingüístiques d'enclavament.

Més amunt, hem apuntat alguns arguments que avalen l'estudi dels enclavaments lingüístics des del punt de vista de la sociolingüística i l'etnografia lingüística. Cal afegir-hi un parell d'arguments lingüístics particularment rellevants. El primer té a veure amb la informació que la realitat lingüística dels enclavaments ens ofereix en relació amb els fenòmens de contacte de llengües: per la seva naturalesa, els enclavaments són, sovint, un lloc únic del domini lingüístic de la llengua *x* en el qual entra en contacte amb la llengua *y* o també amb altres llengües sobrevingudes o preexistents en l'entorn.⁶ El segon, i no menor, és la informació que els enclavaments ofereixen com a testimonis «privilegiats» de formes, sovint conservadores, d'una llengua o d'una família de llengües o d'un estoc lingüístic. Aquesta informació pot ésser crucial per a la reconstrucció lingüística, per a l'esclariment d'enigmes de la història lingüística d'un poble o de la història lingüística humana, per a l'elaboració de la teoria lingüística i el millor coneixement de la gramàtica de les llengües naturals, per a indagar en la relació entre la llengua i la cognició social i en l'estudi de les llengües i les cultures en la formació de les identitats, o, en fi, per a la identificació de formes específiques de cultura verbal.⁷

ALGUNS CASOS ESPECÍFICS DE COMUNITATS D'ENCLAVAMENT LINGÜÍSTIC

Tot seguit, presentem alguns casos a tall il·lustratiu. Hem exclòs d'aquest report aquella mena d'enclavaments que resulten de fenòmens migratoris relativament recents des de països subdesenvolupats o en vies de desenvolupament a pa-

6. És una situació habitual, però no és pas una condició necessària (en l'àrea de la llengua *y* pot haver-hi més d'un enclavament de *x*).

7. Aquest és un argument vàlid en general per a l'estudi de les llengües amenaçades, no perquè siguin una categoria específica de llengües, sinó per llur condició: la pèrdua d'una sola llengua pot endur-se per sempre més una informació lingüística rellevant per a la disciplina i àdhuc per al coneixement de la cognició humana (Argenter, 2004). Avui, els enclavaments lingüístics ofereixen, sovint, aquesta situació.

ïsos desenvolupats per causes socioeconòmiques («immigrants econòmics») o entre els països del darrer grup per causes del mercat multinacional (alts executius, dirigents, investigadors, diplomàtics que s'estableixen temporalment en un altre país per raons del càrrec). També hem exclòs eventuais enclavaments ètnics no indígenes en països on el fenomen migratori és a l'origen de la formació de l'estat-nació, com els Estats Units d'Amèrica o el Canadà o Austràlia. Hem evitat, en fi, aquelles zones la dimensió de les quals va més enllà de la localitat estricta i fa relativament qüestionable la condició d'enclavaments.⁸

Així, Gibraltar és, en virtut del tractat d'Utrecht (1713), un enclavament britànic a l'extrem sud de la península Ibèrica, en territori contigu a Espanya, la qual l'ha reclamat reiteradament per la via política i diplomàtica.⁹ Alhora, és un enclavament lingüístic, ja que, per causes demogràfiques i migratòries, s'hi parla, ultra l'anglès britànic estàndard, la varietat local de l'anglès, l'espanyol andalús i el *llanito* o varietat mixta formada per un determinat patró d'alternança de codis, bàsicament entre l'anglès i l'espanyol andalús, amb romanalles lèxiques de l'hebreu, l'àrab maltès i l'italià (Moyer, 1996). Aquesta complexitat lingüística reflecteix la complexitat ètnica resultant de l'ocupació del penyal per espanyols, britànics, jueus sefardites, genovesos, portuguesos, indis i maltesos amb posterioritat a la signatura d'aquell tractat.

L'Alguer és un enclavament de parla catalana a l'illa de Sardenya, la qual avui pertany a Itàlia, però que en època medieval havia pertangut a la corona catalano-aragonesa i, posteriorment, a la corona espanyola. Hi conviuen la varietat local del català, anomenada *alguerès*, el sard, el *sasserès*¹⁰ i l'italià, eventualment el català estàndard, i també romanalles i manlleus dels dialectes itàlics, especialment genoves i sicilià. L'alguerès és la més singular de les varietats catalanes, atesos els diferents orígens dialectals dels repobladors de la ciutat, la històrica discontinuïtat geogràfica, política i administrativa amb les altres terres de llengua catalana, i el fet que és l'únic lloc de l'àrea catalanoparlant on el català entra en contacte amb el sard i l'italià. Fins a la dècada dels seixanta del segle passat, la comunitat catalanoparlant de l'Alguer incrementava el nombre de parlants per tal com els sards dels voltants o de l'interior de l'illa que s'hi traslladaven per guanyar-s'hi la vida, es veien obligats a aprendre l'alguerès —alhora que, evidentment, introduïen llur varietat sarda a la ciutat.

8. No és el mateix el Quebec, per molt que l'envolti un subcontinent anglòfon, que els enclavaments francòfons d'Ontario.

9. És, sens dubte, un enclavament geoestratègic, però aquesta dimensió és aliena a la nostra anàlisi i no el fa ni més ni menys interessant, per bé que el fet en ell mateix no sigui, és clar, aliè al passat històric ni al futur polític.

10. Una varietat híbrida de toscà antic, cors i sard logudorès, amb romanalles de català i de castellà.

Al sud de la península Itàlica i a Sicília existeixen assentaments històrics de colònies albaneses (finals del segle xv i xvi), que s'hi instal·laren fugint de l'ocupació turca d'Albània i els fou permès continuar amb el ritus ortodox. *Arbëreshë* és el nom amb què es coneix l'albanès de Sicília (Piana degli Albanesi i Santa Cristina Gela) i Calàbria.¹¹ A Piana degli Albanesi, els *arbëreshë* hi són majoria i l'*arbëreshë* hi és la llengua majoritària, per bé que també s'hi parla l'italià i el sicilià. Actualment, tanmateix, l'impacte de factors tals com l'escolarització, els canvis socioeconòmics i la migració interna, i els mitjans de comunicació italians monolingües exerceixen una pressió abassegadora sobre els parlants i llur llengua patrimonial. D'aquesta manera, la llengua, malgrat que és transmesa als infants, ha perdut funcionalitat —la llengua recula progressivament a l'àmbit domèstic— i ha entrat en un procés d'erosió. Aquests dos processos es retroalimenten. Els parlants tenen una actitud positiva envers l'*arbëreshë* i mostren un grau de lleialtat lingüística notable. Tanmateix, per bé que la llengua no és estigmatitzada, aquells presenten igualment símptomes d'atròfia lingüística (Derhemi, 2006). Aquesta autora remarca com les actituds positives dels parlants no en garanteixen la pervivència, i és de l'opinió que els esforços de revitalització de la llengua no haurien d'adreçar-se tant a la promoció de l'estatus com a la planificació del corpus. I en aquest procés no s'hauria de menystenir la possibilitat de treure profit de la relació entre la llengua local, l'albanès de la mare pàtria i altres modalitats del repertori albanès presents a Itàlia (Derhemi, 2004).

L'*arvanítika* és el nom amb què es coneix la parla de les comunitats albaneses de Grècia. Aquestes comunitats hi són assentades de cinc segles ençà, com a conseqüència dels canvis socials i demogràfics del final de l'època bizantina. L'*arvanítika* és una varietat conservadora del dialecte meridional *tosk*, que conforma amb el septentrional *geg* la primera gran partió dialectal de l'albanès. L'hegemonia de la llengua dominant, el grec, i del discurs nacionalista hel·lènic s'hi manifesta a través d'un patró de conducta que hom ha denominat l'*automenyspreu* (Tsitsipis, 1998).¹² Entre els parlants de l'*arvanítika*, hi trobem perfils sociolingüístics variats, des dels parlants fluidos fins als parlants terminals. Aquests darrers són bilingües i llur coneixement lèxic i gramatical de l'*arvanítika* ha sofert una minva considerable en relació amb el dels primers. De fet, som en presència d'un procés quasi acomplert de substitució lingüística. La distribució per edats dels parlants terminals en les diverses comunitats és variable, però el patró és comú

11. La *ë* d'*arbëreshë* representa un so similar a la «vocal neutra» del català: [ə].

12. En anglès *self-deprecation*, concepte equivalent al d'*autoodi*, emprat per la sociolingüística catalana d'ençà, almenys, de l'obra de Ninyoles (1975).

en totes les comunitats.¹³ En aquest context, Tsitsipis (1989) va estudiar el procés d'obsolescència lingüística (Dorian, 1989) i altres efectes emergents de la interacció verbal, com el canvi i el traspàs de codis (Tsitsipis, 1998),¹⁴ el manteniment i l'adaptació de gèneres verbals tradicionals i les formes de narrativa tradicionals (Tsitsipis, 1988 i 1989), el conflicte entre les ideologies lingüístiques locals i la ideologia nacionalista hegemònica, expressats a través del discurs hegemònic i de les contradiccions del discurs local (Tsitsipis, 2003 i 2004), i la negociació de les identitats (Tsitsipis, 2009).

Els membres de la comunitat maronita de Xipre, establerta a l'illa de fa més de dotze segles, parlen una forma d'àrab, el *sanna*, molt influït pel grec de la comunitat grecoxipriota. Aquesta influència i llur condició d'àrabs cristians els situa en una posició perifèrica, tant respecte a les comunitats àrabs musulmanes com a les comunitats àrabs cristianes del Llevant, d'on procedeixen. La separació històrica d'altres varietats aràbigues dóna un caràcter conservador a la llengua, amb trets d'origen prearàbic (siríac/arameu), i el contacte amb el grec xipriota ha induït desenvolupaments lingüístics diferenciats de la resta de varietats aràbigues, incloses les del Llevant. Thomason i Kaufman (1988, p. 105-109) la consideren una llengua mixta, conseqüència d'una «transmissió lingüística anormal».¹⁵ D'ençà de l'adhesió de Xipre a la *Carta Europea de les Llengües Regionals i Minoritàries* (2008), la República reconeix el *sanna* com a llengua minoritària. L'*Atles de les llengües amenaçades del món* de la UNESCO la qualifica de «llengua greument amenaçada». Actualment hom hi esmerça esforços de revitalització i n'ha dissenyat un pla (Bielenberg i Constantinou, 2010). Malgrat les vicissituds històriques, la comunitat manté una identitat singular i múltiple ensem, manifesta en els fets que (a) la religió els lliga amb el món cristià, (b) l'associació de la vila de Kormakitis amb la immigració els evoca el passat llevantí, (c) el privilegi del retorn a la vila de Kormakitis, sota ocupació turca, els lliga a la llar i a la identitat xipriotes i (d) mitjançant la revitalització del *sanna* reconeixen llur heretatge aràbic i prearàbic (Karyolemou, 2011).

13. L'estudi de Tsitsipis se centra en la localitat periurbana de Spata i en el poblet muntanyenc de Kiriaki.

14. Amb el terme *traspàs de codis* pretenc anostrear el terme (*code*)-*crossing*, proposat per Rampton (1995), el qual remet a l'ús d'una llengua o d'un codi que no és considerat com a propi pel parlant. Aquest ús traspassa fronteres socials o ètniques i planteja qüestions relatives a la legitimitat que els participants en un acte de comunicació s'han de reconèixer recíprocament en una interacció en curs.

15. Aquesta noció és crucial en l'objectiu dels autors de fer una revisió crítica del concepte de *relació genètica* i fonamentar-lo en criteris no solament formals, sinó d'ordre sociolingüístic. La relació en qüestió es basaria, doncs, en la «transmissió lingüística normal» de la llengua, entesa com la transmissió simultània dels sistemes gramatical i lexical. Quan en una situació de contacte entre llengües existeix una pressió abassegadora d'una de les llengües sobre l'altra —o les altres—, es poden produir diverses menes de resultats que violin aquesta condició, segons el grau de mixtura lingüística.

L'arameu és la més antiga —i actualment la més feble— de les llengües semítiques. *Lingua franca* en temps antic,¹⁶ estesa per la Mesopotàmia —en arameu *Beth Nahrain*, ‘la terra entre dos rius’—, tingué una gran influència en el desenvolupament i la difusió de l’alfabet i de l’escriptura al Llevant i a l’Àsia,¹⁷ avui encara es manté de manera precària en uns pocs poblets de l’Orient Mitjà, especialment comunitats cristianocaldees de l’Iraq, anomenades oficialment *assiriocaldees*. Malgrat la dispersió dialectal connatural a tota llengua, els cristians arameus han mantingut com a llengua estàndard escrita el siríac clàssic, que ha mantingut una inalterada continuïtat històrica. Avui, hom pot distingir quatre grans formes d’arameu: (a) la llengua litúrgica de les comunitats cristianes, que inclou les esglésies apostòlica i ortodoxa, amb les seves branques uniates; (b) els dialectes dels assiris moderns, els quals incorporen bon nombre de mots accadis; (c) l’arameu parlat per les petites comunitats de mandeus —seguidors, entre d’altres, de Joan el Baptista— de l’Iraq i l’Iran: aquestes comunitats han adoptat l’àrab, excepte en els ritus religiosos; (d) els poblets de Bah’a i Ġubb’adīn i la vila de Ma’lūlā, a Síria, una comunitat distingida per la retenció de l’arameu tant entre els cristians orientals com entre els conversos a l’islam, per bé que molts d’aquests darrers l’hagin substituït pel kurd (Naby, 2004). Al llarg d’un tribulada història, avui perviuen en condicions diferents en els diversos països, sempre sota l’abassegadora pressió de les llengües estatals i de l’islam.

En plena estepa siberiana, prop de la frontera que separa Rússia de Kazakhstan, perviu en poblets escampats una minoria ètnica i lingüística d’origen germànic: es tracta de comunitats mennonites que, provinents del sud d’Ucraïna, enfonsen els seus orígens en les terres de Frísia i els Països Baixos. Aquesta gent parla una llengua anomenada *plautdiitsch mennonita*, la qual pot considerar-se una varietat oriental del baix alemany, amb força similituds amb els dialectes baix saxons holandesos i força diferències respecte dels dialectes alt alemanys parlats per veïns seus, sovint gent deportada de la República Socialista Soviètica Autònoma dels Alemanys del Volga (Graaf, 2005). Els seguidors de Menno Simons, un reformador anabaptista nascut a la vila frisona de Witmarsum (1496), entre els quals molts fugitius procedents del sud d’Holanda, però també d’Ale-

16. Una tradició acadèmica i religiosa —més aviat d’origen protestant, però assumida per catòlics— fa de l’arameu la llengua «que parlava Jesucrist» sobre la base de dades lingüístiques extremament escadusseres extretes dels Evangelis —i, eventualment, sobre la base d’altres dades històriques. Per a una visió diferent, relativa a la llengua dels jueus del segle 1, vegeu Rabin (1988).

17. Fou la llengua més emprada en l’antic imperi assiri (extingit c. 610 aC); sobrepassà l’accadi (llengua reial) gràcies a l’ús d’un sistema d’escriptura alfabètic i no cuneïforme. És la més antiga llengua parlada i escrita de manera continua de l’Orient Mitjà.

manya i de Suïssa, van refugiar-se a la ciutat de Groningen. El seu fat, tanmateix, fou una emigració constant vers l'est, primer a la Frísia Oriental, després a la Prússia Occidental, al delta del riu Vístula, on els mennonites vivien apartats del món exterior i es guanyaven la vida com a grangers, i encara més tard, una nova emigració cap a les terres del sud de Rússia i Ucraïna, abans d'arribar als assentaments actuals a la Sibèria. Fins al col·lapse de l'URSS, gairebé la totalitat d'aquesta població era mennonita i parlant del *plautdiitsch*; però llavors molts aprofitaren l'ocasió de retornar a Alemanya. Els nouvinguts són russos i russoparlants, i el rus ha esdevingut la llengua predominant d'aquests pobles. D'aquesta manera, el *plautdiitsch*, que va superar segles d'aïllament i de prohibició, és a punt de desaparèixer del lloc on durant més temps ha tingut el major nombre de parlants: la Sibèria (Graaf, 2006).

Dos estudis clàssics en l'àmbit dels processos de substitució lingüística i d'extinció d'una llengua són, respectivament, el de Gal (1979) i Dorian (1981).¹⁸ Aquests estudis també involucren enclavaments lingüístics. Gal estudia el procés de substitució de l'hongarès per l'alemany entre els pagesos del poble d'Oberwart —Felsőör, en hongarès— (Burgenland), a la zona fronterera austrohongaresa. Després d'un llarg període de bilingüisme més o menys estable, la incorporació de la zona a l'Estat austríac després de la Gran Guerra (Tractat del Trianon, 1920) creà les condicions d'uns canvis socials que tindrien un impacte en l'ecologia lingüística local. Als anys seixanta les dones joves fugien de les dures condicions de vida a pagès i llur maridatge amb treballadors urbanites de parla alemanya provocà la intrusió de l'alemany en les xarxes socials locals eminentment camperoles. Com més urbanites s'incorporaven a una xarxa social rural, més s'hi escampava l'alemany, associat a l'urbs i a la ciutadania austríaca, en detriment de l'hongarès, associat a la vida rural. Segons l'autora, la tria de llengua era previsible a partir del coneixement de l'edat dels parlants i del tipus d'interlocutor, i aquesta distribució es pot expressar mitjançant una escala d'implicació (Gal, 1978 i 1979, p. 101-104, 120-122, 134-135). Les connotacions associades a cada una de les llengües, les autopresentacions dels parlants i la disrupció de les xarxes socials són els factors que desencadenen de manera immediata el desplaçament d'una llengua per una altra. Gal considera que l'atribució de la substitució lingüística a causes de caràcter macrosociològic, com la urbanització i la modernització, desvirtua l'explicació del fenomen, car deixa de banda la reacció dels parlants davant del fenomen i impedeix la identificació de la variable intervi-

18. Tradueixo el terme *language death* («mort d'una llengua» o «mort de les llengües») —reprès d'una tradició lingüística (Vendryes, 1933)— per 'extinció lingüística', a fi d'evitar la metàfora biològica, la qual amaga, sovint, el fet que hom es refereix al desús social de la llengua i no a un fet biològic i també el fet que el procés és sovint conseqüència última d'una relació de poder entre comunitats humanes i no d'una evolució lingüística espontània.

nent entre l'economia política i la restricció funcional resultant de les tries lingüístiques dels parlants (Gal, 1979, p. 3).¹⁹

L'estudi de Nancy Dorian (1981) sobre l'estat del gaèlic escocès en comunitats de pescadors de tres poblets del comtat de Sutherland oriental al nord-est d'Escòcia és un paradigma dels estudis sobre el procés d'extinció d'una llengua, entès no com la indagació històrica d'un procés aconseguit, sinó com l'estudi dels fenòmens que es produeixen als nostres ulls en comunitats terminals contemporànies, és a dir, aquelles en què s'ha interromput la transmissió normal de la llengua autòctona. El cas és particularment interessant, per tal com aquelles comunitats costaneres ho han esdevingut per un desplaçament forçat de la població des del seu hàbitat natural de les Highlands o terres altes del nord d'Escòcia i les muntanyes de l'interior a la costa.²⁰ El fet tingué lloc al segle XIX, quan els terratinents volgueren recuperar llurs finques arrendades per dedicar-les a la cria i pastura dels moltons, que produïen la matèria primera d'una indústria tèxtil creixent basada en la llana. Arribats a ran de mar, els antics camperols hagueren d'adaptar-se a la nova situació i desenvoluparen una nova activitat socioeconòmica, com fou la pesca. A l'alta muntanya, aquestes comunitats havien mantingut la llengua patrimonial, el gaèlic escocès, i amb elles la dugueren, mentre que la gent del seu nou entorn l'havia abandonada ja per l'anglès. L'ús del gaèlic encara es mantingué i en preservà la identitat de grup: «els pescadors». En el moment de l'estudi de Dorian, tanmateix, aquestes comunitats havien entrat en un estat terminal quant a vitalitat de la llengua tradicional. Estigmatitzades pels seus nous veïns, s'hi detectava un continuïum de competència en gaèlic en termes decreixents segons el grup d'edat: la generació de parlants adults que encara mantenien una certa fluïdesa en la llengua, els parlants adults amb una fluïdesa menor i els semiparlants, la generació que tenia solament un coneixement passiu i molt parcial de la llengua dels ancestres, per bé que mantenia viva una certa competència comunicativa. L'objecte d'aquesta mena d'estudis se centra no tant en la restricció funcional, com en la reducció formal de la llengua —de fet, l'una i l'altra es retroalimenten—, és a dir, en el procés intern de desestructuració gramatical que mena a un progressiu esllanguiment lingüístic irreversible, causat per una constant erosió de la llengua o atrofia lingüística: ras i curt, a l'oblit de la llengua.

Tots els casos esmentats fins ara són enclavaments definits territorialment i en tots observem una complexitat lingüística i ètnica notable, i sovint intuïm una

19. Posició assumida per molts estudiosos que orienten la seva indagació sobre a base de la recerca etnogràfica.

20. El procés, que tingué lloc als segles XVIII i XIX, es coneix en anglès com a *Highlands clearances* —una mena de «neteja de les altes terres del nord» conseqüència de la «revolució agrícola britànica».

història plena de vicissituds: migracions, conflicte, submissió, endarreriment, aculturació, alhora que manteniment històric de la llengua patrimonial en un context multilingüe i heteroglòtic, sovint hostil, no exempt de tendències progressives a la substitució, l'erosió i l'atròfia lingüístiques. Ara bé, el que aquí ens interessa no són els enclavaments territorials pel fet d'ésser una romanalla històrica i geogràfica; ens interessen les comunitats d'enclavament, és a dir, comunitats humanes d'individus amb trajectòria vital i expectatives, amb una marcada orientació envers el passat, però plenament immerses en el món modern i en el canvi social; sovint, amb un futur incert. I és en aquest sentit que també ens interessen comunitats d'enclavament que ho són en funció de llur caràcter ètnic més que no pas d'un assentament territorial estable. Un d'aquests casos és el del poble rom o gitano i, concretament, els «gitanos catalans» de França.

Considerem d'antuvi l'itinerari històric del poble rom i les conseqüències lingüístiques que en deriven. Abandonades antigues creences que en feien d'Egipte el bressol,²¹ avui se sap que els gitanos són un poble indoeuropeu, un antic poble originari del centre de l'Índia —potser una casta de músics, farandulers, ferrers i drapaires—,²² el qual emigrà cap al nord-oest, a través de la regió de Caixmir i el nord del Pakistan, l'Iran —en un període anterior a la invasió musulmana— i el Kurdistan, el sud del Caucas i l'Anatòlia anterior a la presència otomana, els Balcans (Grècia i països eslaus) i d'allí s'estengué arreu d'Europa. La seva llengua era, doncs, una llengua indoeuropea, concretament de la branca indoària. A diferència de la diàspora hebrea, els rom no s'han llegat documentació històrica ni altres tradicions que no siguin les de l'oralitat ni han disposat d'una obra de referència cultural i lingüística. Això i la dispersió geogràfica en diversos grups n'obscurix la unitat lingüística. Però llur llengua, transmesa de generació en generació, ens desvela alguns secrets de la seva trajectòria, per bé que aquella hagi estat sotmesa a múltiples influències lingüístiques i arreu a un doble procés de convergència gramatical amb la llengua de l'entorn i de divergència lexical, la qual en garantia la inintel·ligibilitat davant els països. Són els diversos estrats lingüístics amb què la llengua romaní s'ha enriquit i transformat que han permès de resseguir aquell itinerari (Matras, 2002; Aguirre, 2006, p. 25-40) —abans de la dispersió europea: índic, persa i kurd (no arabitzats),²³ armeni i altres llengües caucàsiques del sud (osseta, georgià), grec, llengües eslaves del sud (macedoni, serbocroat).²⁴ Aquests estrats caracteritzen el roma-

21. Ço que és visible encara en el nom que rep en anglès: *gipsy*, *gipsies*, i també en el català «gitano».

22. Hom ha relacionat els mots *rom* i *dom*; aquest darrer designa una casta els membres de la qual practicaven les susdites activitats (Matras, 2002, p. 14-18). És clar que el problema dels orígens dels rom és més complex (Aguirre, 2006, p. 25-40).

23. Els manlleus àrabs que hom hi ha detectat ho són secundàriament, a través d'alguna altra llengua.

24. Aquests estrats formen part d'una mena de romaní comú, posterior a la llengua indoària origi-

ní comú; després, el parlar de cada grup ha rebut la influència de la llengua europea del territori on s'ha establert de manera més habitual. Altrament, aquell doble procés efecte del contacte ha dut a l'emergència de veritables llengües mixtes i de llengües calc, anomenades, també, llengües *pararomaní* (Bakker, 1995, p. 134-137; Matras, 2002, p. 242-249), com l'angloromaní a Anglaterra (Thomason i Kaufman, 1988, p. 103-104) o el caló a la península Ibèrica. De fet, Bakker reconeix quatre llengües pararomanís ibèriques: el caló, el pararomaní basc —euskoromaní o *erru-mantxela*—, el pararomaní català i el pararomaní portuguès.²⁵

Des dels orígens de la seva història itinerant, doncs, els gitans han constituït un arxipèlag de cultures minoritàries trasbalsades per migracions contínues (Escudero, p. 209 d'aquest volum). Aquest fet ha col·locat el poble gitano en situacions d'enclavament lingüístic a molts països d'Europa i del món. Existeixen, però, comunitats gitanes que mereixen la nostra atenció de manera singular. La comunitat gitana de Perpinyà, capital de la Catalunya del Nord o Catalunya francesa, a la plana del Rosselló, és coneguda pel fet que els seus membres han mantingut el català originari quan al voltant la gent abandonava el català dels pares i adoptava el francès. Ha estat precisament per causa d'aquest procés de substitució que els gitans catalans mantingueren el català com a llengua ètnica i com a forma de comunicació que els diferenciava dels països. Però el català dels gitans perpinyanesos és molt peculiar, atès el contacte amb la llengua tradicional dels gitans d'arreu, el romaní —amb els efectes de substrat que se'n deriven. Això ha donat lloc a unes característiques absents, és clar, del català peninsular o insular. Ara bé, poden trobar-se altres comunitats de gitans catalans a Carcassona, Narbona, Montpeller, Besiers i altres ciutats, i, de fet, s'estenen per una xarxa que abraça les terres occitanes i es projecta nord enllà. Al mateix temps, aquestes comunitats mantenen vincles amb les comunitats gitanes catalanes cispirenaiques (Escudero, 2004).²⁶

nària i anterior a la dispersió europea. Hom pot trobar, per exemple, manlleus del turc en les comunitats actuals d'Anatòlia, però aquests són aliens a la resta de comunitats gitanes europees.

25. Existeix una versió en caló de la Constitució espanyola (*Krisipén serseni*, Barcelona, Nevipens Romaní, Ediciones 29, 1988), de Juan de Dios Ramírez Heredia, diputat al Congrés de la primera legislatura de la democràcia. L'acarament entre el text caló i el text castellà mostra clarament una llengua calc: sintaxi castellana i lèxic caló. Fins a quin punt aquesta versió reflecteix una llengua viva encara o viva en un passat no gaire llunyà o en quina mesura és un artifici del traductor se'm fa difícil de dir.

26. Vegeu els treballs de Casanova i d'Escudero en aquest volum. Eugeni Casanova mena una recerca de camp amb l'objectiu d'identificar aquestes comunitats i d'estudiar-ne determinats aspectes lingüístics i sociolingüístics, i és en curs de redactar un estudi sobre aquesta qüestió, poc estudiada tant a l'una com a l'altra banda dels Pirineus.

CLOENDA

Es fa difícil d'establir generalitzacions específiques sobre les comunitats d'enclavament lingüístic i llurs parlars. Al capdavant, hi ha fenòmens de caràcter lingüístic i sociolingüístic que els afecten que no són pas diferents dels que es donen en altres situacions, tot i que n'hi ha alguns que almenys s'hi donen característicament. Definir la noció mateixa d'*enclavament* no és trivial ni obvi i, de fet, pot dependre de la perspectiva i de les magnituds que permeten les lents amb què observem la realitat.

Maher (1991) considera que les característiques següents defineixen els enclavaments:

(i) hi ha multilingüisme; (ii) la llengua *X* és parlada com a llengua nadiua per un bon nombre de parlants; (iii) els parlants de *X* constitueixen una minoria;²⁷ (iv) la comunitat de parla *X* s'ha mantingut en un relatiu aïllament d'altres parlants de *X* durant un període de 100 a 400 anys.

A més, Maher (1991, p. 68) distingeix dues categories generals d'enclavaments: «(a) comunitats immigrades i (b) comunitats indígenes». En aquestes últimes, «la invasió dels parlants de *Y*, per bé que més gradual, no és tanmateix menys real».

Aquestes remarques poden servir com una primera aproximació, però, d'una banda, malgrat l'afirmació continguda en (i), les condicions (ii)-(iv) i l'afirmació que segueix semblen formulades en termes de dues llengües *x/y*, a l'estil de Fishman (1991) —i no sempre és el cas que preses per parells les llengües presentin aquelles relacions—; d'altra banda, la interpretació de les condicions (a) i (b), per bé que siguin raonablement operatives, depèn de la profunditat històrica amb què considerem el fenomen —restringit d'una manera relativament arbitrària a un període de 100-400 anys. Tanmateix, en primer lloc, en moltes de les comunitats esmentades suara existeixen repertoris multilingües, que no sempre es deixen reduir a l'esquema de dues llengües *x/y* i que són més o menys dominats pels individus de la comunitat.

Per posar un exemple pròxim, recordeu la descripció anterior del repertori lingüístic de l'Alguer. Un dels nostres informants en el treball de camp, un home passada la seixantena —d'ara endavant, Ego— ens narra com quan era infant, a la llar, hi convivia membres de tres generacions i diversos parlars: els avis materns d'Ego parlaven en sard logudorès, els pares parlaven entre ells l'alguerès, però la mare parlava sassarès amb sa germana, és a dir, la tia materna d'Ego, i sard logu-

27. L'autora emprà el terme *minoría* en un sentit «absolut», anglosaxó, com una «minoría ètnica» en comparació amb la «majoría nacional» (és a dir, estatal), i com una «minoría lingüística» en relació amb la «majoría nacional».

dorès amb els seus pares —avis d'Ego. La tia materna parlava alguerès amb son cunyat —pare d'Ego—, però sard logudorès amb sos pares —els avis d'Ego— i sasserès amb sa germana —mare d'Ego. Ego declara com a llengua rebuda a la llar l'italià i com a llengua apresada al carrer l'alguerès. Acceptant que hi pugui haver alguna imprecisió o incoherència en (el record de) aquesta «genealogia lingüística», el cas és una clara mostra de multilingüisme familiar a la llar i no és pas una raresa al municipi.

En segon lloc, quant al punt (*iv*), és cert que defineix la noció habitual d'*enclavament*, sobretot des d'una perspectiva occidental, però no seria pas forassenyat considerar enclavament el cas d'una petita comunitat —potser de caçadors i recol·lectors, però no necessàriament— que enraona una llengua que no es parla enlloc més.²⁸ Una comunitat d'aquesta mena contravindria, és clar, aquell punt i la noció habitual que un enclavament implica l'existència d'una llunyana «mare pàtria».

Hi ha comunitats «indígenes» que són resultat de processos migratoris successius o d'una migració anterior al període considerat o que són en elles mateixes migradores (nòmades), i n'hi ha que habiten el seu territori —reduït o no per avatars de la història—, de temps immemorial. És a dir, hi ha comunitats assentades o no, i aquestes poden haver romàs *in situ* malgrat els canvis que s'han produït a l'entorn o poden ésser, efectivament, resultat d'una migració documentada o inferible.

Finalment, en una situació d'enclavament la comunitat pot ésser relativament complexa, és a dir, hom pot detectar-hi eventualment la presència de més d'una comunitat de parla.

Hi ha casos en què la condició d'enclavament polític o administratiu és clara, la condició d'enclavament lingüístic *x* dins aquests àmbits també, però, en canvi, pot aduir-se una continuïtat amb la resta del domini lingüístic de *x* —com és el cas del Carxe, un estudi sobre el qual s'inclou en aquest volum.²⁹

Sigui com vulgui, tots els enclavaments lingüístics tenen alguna cosa en comú, tant des del punt de vista territorial com lingüístic; també, sovint, des del punt de vista ètnic i cultural, i, sens dubte, hi ha coincidències en la història sociolingüís-

28. Aquest és, d'altra banda, el cas dels enclavaments arameus esmentats més amunt.

29. Un cas similar és el de la Vall d'Aran, un «enclavament lingüístic» occità a Catalunya. Certament, existeix una continuïtat del domini lingüístic occità, però tant les característiques lingüístiques com sociolingüístiques araneses —contacte exclusiu amb el català i el castellà dins el domini occità, estatut polític (llengua oficial a Catalunya) i estatut lingüístic (varietat codificada oficial, amb les limitacions que siguin del cas)— i les característiques sociolingüístiques occitanes de França i d'Itàlia —en cap altre lloc del domini no es donen aquestes condicions— justificarien la consideració de la vall com un enclavament o el seu estudi com a tal.

tica d'aquestes comunitats i de llurs membres. També hi ha aspectes que els diferencien, com el pes de l'element religiós en llurs identitats i formació o la voluntat més o menys manifesta de mantenir la separació de la societat que l'envolta, com hem vist en el cas dels *amish*.³⁰ Moltes comunitats d'enclavament estan sotmeses a una forta pressió cultural i política, i les llengües tradicionals pateixen processos de restricció funcional i de reducció formal (és a dir, de substitució i d'erosió de la llengua). Cal reconèixer, però, que una comunitat d'enclavament, per molt amenaçada que es trobi avui en dia la seva llengua patrimonial, per molt que es trobi en procés de substitució o pròxima a l'extinció, és sempre un cas de manteniment històric de la llengua.

Partim de la idea que existeixen comunitats d'enclavament resultants de la història, la geografia i els moviments de població, que tanmateix estan incardinades en el món actual, que estan sotmeses a tots els processos de canvi social i macrosociolingüístics que el caracteritzen i que la interacció entre llurs membres fa emergir processos de caràcter macrosociolingüístic que hi són específics en cada cas. Llavors, l'anàlisi d'una comunitat d'enclavament lingüístic ens presenta la realitat d'un microcosmos social poblat de persones amb trajectòria vital i expectatives, amb identitats múltiples o amb conflictes d'identitat, amb un repertori verbal complex amb fenòmens de multilingüisme i d'hibridació, amb ideologies lingüístiques de consens o en conflicte, amb lleialtats lingüístiques fortes o escindides, amb una cultura verbal pròpia i diferenciada —sigui hereva de o compartida amb la de la «mare pàtria» o sigui autòctona—, amb xarxes socials denses o deixatades, i tots aquests factors són, a banda d'objecte d'estudi, ingredients de la manera com aquestes persones es construeixen com a comunitat en un context històric i geopolític determinat.

BIBLIOGRAFIA

- AGUIRRE, Javier (2006). *Historia de las itinerancias gitanas: De la India a Andalucía*. Saragossa: Institución Fernando el Católico.
- ARGENTER, Joan A. (1998). «Comunitat perifèrica local, llengua tradicional i invisibilitat del centre». *Revista de l'Alguer*, núm. 9, p. 127-136.
- (2004). «Conservación y mengua de la diversidad lingüística: procesos locales, efecto global». A: VILLAYANDRE, Milka (ed.). *Actas del V Congreso de Lingüística General*. Vol. I. Madrid: Arco/Libros, p. 15-40.
- (2008). «L'Alguer (Alghero), a Catalan linguistic enclave in Sardinia». *International Journal of the Sociology of Language*, núm. 193-194, p. 205-217. [Article número 60 de la secció «Small languages and small languages communities», a cura de Nancy Dorian]

30. Vegeu la nota 5.

- ARGENTER, Joan A. (2011). «L'antropologia lingüística: etnografia i conceptes». *Treballs de Sociolingüística Catalana*, núm. 21, p. 43-53.
- ARGENTER, Joan A.; BROWN, R. McKenna (ed.) (2004). *On the margins of nations: Endangered languages and linguistic rights*. Bath: Foundation for Endangered Languages.
- BAKKER, Peter (1995). «Notes on the genesis of Caló and other Iberian Para-Romani varieties». A: MATRAS, Yaron (ed.). *Romani in contact: The history, structure and sociology of a language*. Amsterdam: John Benjamins, p. 125-150.
- BARRACLOUGH, Geoffrey (1966). *Introducció a la història contemporània*. Barcelona: Edicions 62.
- BIELENBERG, Brian; CONSTANTINOU, Costas M. (ed.) (2010). *The Sanna Project: Empowerment through language revival: Current efforts and recommendations for Cypriot Maronite Arabic*. Oslo: International Peace Research Institute (PRIO).
- DERHEMI, Eda (2004). «Dysfunctional attrition and language maintenance in the Arbresh of Piana degli Albanesi». Ponència presentada al Taller 2, Estudis de casos de revitalització i estandardització lingüística, Congrés Linguapax X (Barcelona, 20-23 de maig).
- (2006). «Features of dysfunctional attrition in the Arbresh of Piana degli Albanesi». *International Journal of the Sociology of Language*, núm. 178, p. 31-53.
- DORIAN, Nancy (1981). *Language death: The life cycle of the Scottish Gaelic dialect*. Filadèlfia: Pennsylvania University Press.
- (1982). «Defining the speech community to include its working margins». A: ROMAINE, Suzanne (ed.). *Sociolinguistic variation in speech communities*. Londres; Nova York: Edward Arnold, p. 26-33.
- (1986). «Gathering language data in terminal speech communities». A: FISHMAN, Joshua A.; TABOURET-KELLER, André; CLYNE, Michael; KRISHNAMURTI, Bhadriraju; ABDULAZIZ, Mohamed H. (ed.). *The Fergusonian impact: In honor of Charles A. Ferguson*. La Haia: Mouton, p. 555-575.
- ESCUADERO, Jean-Paul (2004). *Les gitans catalans et leur langue*. Montpellier: Éditions de la Tour Gile.
- (2009). «Vers des recherches sur le substrat tsigane du catalan gitan de France». A: ARNAVIELLE, Teddy; CAMPS, Christian (ed.). *Discours et savoirs sur les langues dans l'aire méditerranéenne*. Paris: L'Harmattan, p. 129-134.
- FISHMAN, Joshua A. (1991). *Reversing language shift*. Clevedon: Multilingual Matters.
- GAL, Susan (1978). «Peasant men can't get wives: language change and sex roles in a bilingual community». *Language in Society*, núm. 7 (1), p. 1-16.
- (1979). *Language shift: Social determinants of linguistic change in bilingual Austria*. Nova York: Academic Press.
- GRAAF, Tjeerd de (2005). «Dutch in the Steppe? The Plautdiitsch language of the Siberian Mennonites and their relation with the Netherlands, Germany and Russia». A: CRAWHALL, Nigel; OSTLER, Nicholas (ed.). *Creating outsiders: Endangered languages, migration and marginalisation: Proceedings of the IXth Conference of the Foundation for Endangered Languages, Stellenbosch, South Africa, 18-20 november 2005*. Bath: The Foundation for Endangered Languages, p. 23-31.
- (2006). «The status of an ethnic minority in Eurasia: the Mennonites and their relation with the Netherlands, Germany and Russia». A: IEDA, Osamu (ed.). *Beyond sovereignty: From status law to transnational citizenship?* Sapporo: Slavic Research Center: Hokkaido University, p. 381-401.

- HUFFINES, Marie Louise (1989). «Case usage among the Pennsylvania German Sectarians and Nonsectarians». A: DORIAN, Nancy (ed.). *Investigating obsolescence: Studies in language contraction and death*. Cambridge: Cambridge University Press, p. 211-226.
- KARYOLEMOU, Marilena (2011). «Aspectes de la identitat en la comunitat àrab de Xipre». A: ARGENTER, Joan A. (ed.). *Llengües, cultures, identitats a la Mediterrània*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans: Càtedra UNESCO de Llengües i Educació, p. 117-132.
- SALLES, Jean-Paul [et al.] [Jean-Paul Escudero, Jean-Paul Salles, G. Bertrand i D. Elzière] (2003). *Le livre des gitans de Perpignan*. París: L'Harmattan. [Obra col·lectiva sense nom d'autor sobre la coberta]
- MAHER, Julianne (1991). «A crosslinguistic study of language loss and language attrition». A: SELIGER, Herbert W.; VAGO, Robert M. (ed.). *First language attrition*. Cambridge: Cambridge University Press, p. 67-85.
- MATRAS, Yaron (2002). *Romani: A linguistic introduction*. Cambridge: Cambridge University Press.
- MOYER, Melissa (1996). *El lenguaje como problema social: inglés y castellano en Gibraltar*. Tesi doctoral. Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona.
- NABY, Eden (2004). «From lingua franca to endangered language. The legal aspects of the preservation of Aramaic in Iraq». A: ARGENTER, Joan A.; BROWN, R. McKenna (ed.). *On the margins of nations: Endangered languages and linguistic rights*. Bath: Foundation for Endangered Languages, p. 197-201.
- NINYOLES, Rafael (1975). *Idioma i prejudici*. Palma de Mallorca: Moll.
- RABIN, Chaïm (1988). «La situació de la llengua hebrea al temps de la Mišnà, o En quina llengua predicava Jesús de Galilea?». *Límits: Revista d'Assaig i d'Informació sobre les Ciències del Llenguatge*, núm. 5, p. 5-17.
- RAMÍREZ HEREDIA, Juan de Dios (ed.). *Krisipén sersení*. Barcelona: Nevipens Romani: Edicions 29.
- RAMPTON, Ben (1995). *Crossing: Language and ethnicity among adolescents*. Londres: Longman.
- SAPIR, Edward (1921). *Language: An introduction to the study of speech*. Nova York: Harcourt: Brace: Jovanovich. [Reimpresió: Londres: Rupert Hart-Davis, 1963]
- SILVERSTEIN, Michael (1998). «Contemporary transformations of local linguistic communities». *Annual Review of Anthropology*, núm. 27, p. 401-426.
- THOMASON, Sarah G.; KAUFMAN, Terrence (1988). *Language contact, creolization, and genetic linguistics*. Berkeley: California University Press.
- TSITSIPIS, Lukas D. (1988). «Language shift and narrative performance: On the structure and function of Arvanítika narratives». *Language in Society*, núm. 17 (1), p. 61-86.
- (1989). «Skewed performance and full performance in language obsolescence: The case of an Albanian variety». A: DORIAN, Nancy (ed.). *Investigating obsolescence: Studies in language contraction and death*. Cambridge: Cambridge University Press, p. 117-137.
- (1998). *A linguistic anthropology of praxis and language shift: Arvanítika (Albanian) and Greek in contact*. Oxford: Clarendon Press.
- (2003). «Implicit linguistic ideology and the erasure of Arvanítika (Greek-Albanian) discourse». *Journal of Pragmatics*, núm. 35 (4), p. 539-558.
- (2004). «A sociolinguistic application of Bakhtin's authoritative and internally persuasive discourse». *Journal of Sociolinguistics*, núm. 8, p. 569-594.

- TSITSIPIS, Lukas D. (2009). «The discursive construction of multiple identities of the Albanian (Arvanitika) speakers of Greece». *Pragmatics*, núm. 19 (3), p. 435-448.
- VENDRYES, Joseph (1933). «La mort des langues». *Conférences de l'Institut de Linguistique de l'Université de Paris*, núm. 1, p. 5-15.
- VINOKUROV, Evgeny (2007). *A theory of enclaves*. Lanham, MD: Lexington Books.
- WALLERSTEIN, Immanuel (1974). *The modern world-system*. Vol. I. Nova York; Londres: Academic Press.
- (1980). *The modern world-system*. Vol. II. Nova York; Londres: Academic Press.